

BAKÓ

BODNÁR FERENC

A Henker, Scharfrichter jelentésű *bakó* származását és eredeti jelentését illetően nyelvészeti irodalmunkban meglehetősen bizonytalanság uralkodik. Voltak, akik török jövevényszónak tekintették (MUNKÁCSI, NyK. XXXII. 276; NAGY GÉZA, Turul IX. 114; VÁMB. Stud.), de a SzófSz. véleménye szerint pl. a csagatáj *baquaul* »udvari tiszt; ételkóstoló« és a magyar *bakó* egybevetése sem hangtani, sem jelentéstani szempontból nem kielégítő. Hasonlóképpen vélekedik az EtSz. is erről, valamint SIMONYI megfajtási kísérletéről is (NyK. XXIII. 128), aki az olaszból származtatta: ol. *baco* »ein Wort die Kinder zu erschrecken...« E szófajtás gyöngéje szembeszökő: csupán a Schrafrichter > Popanz jelentésfejlődés képzelhető el, a fordítottja semmiképpen. (Bővebb irodalmi tájékoztatást e kérdéshez lásd az EtSz.-ban.)

Az EtSz., NySz. és OklSz. tanúsága szerint a *bakó* mint tulajdonnév a XIII. sz. óta általános — mint köznévi csak a XVI. században jelenik meg először — de akkor és azóta is csupán szótárakban. Az EtSz.-ban közölt köznévi-szótári adatokat kiegészíthetem azzal, hogy az 1708-as MA. Dictionarium ungarico-latino-germanicum-ban is megvan: »Bako, Carnifex, Tortor. Ein Scharff-Richter (Hencker) Folterer.« *Bako* és *bakó* változatok mellett előfordul *bákó* és *báko* is, a *bakó* alak később állandósul, a nyelvújítás óta (SzD.) így él az irodalmi nyelvben. Ezzel kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy ZOLNAI GYULA szerint személynévként való gyakori előfordulásából biztosan következtethetünk *bakó* szavunk régiségbeli általános köznévi használatára is. (Nyr. 31 : 516)

E megjegyzést megerősíthetem azzal, hogy VAJNA KÁROLY Hazai régi büntetések című könyvében XVI. századi okmányok alapján beszél lépten-nyomon *bakó*-ról »hóhér« jelentésben (pl. i. m. II. 93.), a hivatalos magyar nyelv tehát nyilván ismerte. A Magyar Nyelvőr gyűjtői 1888-ban pedig arról adnak hírt, hogy a népnyelvben is él a *bakó*, de — és ez az a mozzanat, amire először föl kell figyelni — ritkábban a hóhér helyén, inkább csak a következő, lényegileg így elkülöníthető jelentésekben: 1., cölöpverő fasulyok és fából készült szerszám, melyen kendert tilolnak és karót hegyeznek; 2., vászon- és szőrtárisznya; 3., kis szán, gyalog szánkó (csak a Székelyföldön!); 4., karikára tekergetett cérna (egy adat Rimaszombatból). (Nyr. 17 : 88, 135, 222; MTsz.) Érdekes, hogy a »hóhér« jelentést, bár előfordult, a MTsz. nem említi.

Ezt az ötfajta *bakó*-t az EtSz. öt külön címszó alatt tárgyalja, és közülük csupán kettőre tud hozzávetőleg kielégítő etimológiai megoldást ajánlani. A német *Bock* »hircus« átvitt jelentéseihez hasonlóan (vö. GRIMM Wb. II. 204) a magyar *bak* > *bakó* is fölvehetett olyan jelentést, mint »sulyok«, »kendétiloló szerszám«, annál is inkább, mert a »hím« jelentésű magyar *bak* a német *Bock* megfelelője, jövevényszó. Úgyszintén a »szánkó« jelentésű *bakó* is így keletkezhetett, hiszen van *bakszán* változata is, képzése pedig ugyanúgy történt, mint az *orom* > *ormó*, *bab* > *babó* alakulatoké.

Annak elismerésével, hogy a »hím«-ből lehet »sulyok« és más hasonló jelentés, két kérdés látszik kézenfekvőnek: 1. Miképpen lesz a »hím«-ből »szánkó«? 2. Nem lehetne-e valószínűsíteni, hogy mind az öt *bakó* — tehát a »hóhér« is — annak a *bak*-nak leszármazottja, mely viszont a német *Bock*-ot vallja ősének?

Mielőtt a második kérdésre egy hihetetlennek látszó »igen«-nel válaszolnánk, megpróbálunk felelni az elsőre.

A *bakszán*, *bakó*, *bakóca*, *bakonta*, *bakonca* székelj tájszók. Jelentéseik: kis szán, gyermek szánkó, gyalog-szánkó, vontató szán, v e s z ő b ő l c s i n á l t szánforma gyermekjáték (MTsz.) A Magyarság Tárgyi Néprajza a következőket írja: »Hosszú fatörzsek, gerendák szállítására a hegyvidéki erdőlők télen *bakszánt* használnak... A bakszánra úgy rakodnak, hogy a több ölnyi hosszú fatörzsek vastagabb végét az egyetlen eplényre (a szán párhuzamos talpait összekötő keresztfa) helyezik, s l á n c c a l h o z z á k ö t i k, a törzsek vékonyabb vége pedig a földön csúszik. A bakszán tehát tulajdonképpen nem teherhordó, hanem csak vontatóeszköz.« (II. 258) »A borsodi síkságon két rúddal vontatnak. Elül a boglya alá dugott két rudat összeguzsolják, aztán a boglyát hátravetett kötelekkel a rudakhoz kötik, majd a rudakat összefogó gúzshoz lánccal, kötéllal odaerősítik a hámfát. Ez a vontatóeszköz némileg már a *bakszán* elvén épül fel.« (259)

Erdélyből PÁVAY V. FERENCZ ad hírt ilyenszerű »ösegyszerű szállítási mód«-ról: »Néhány hosszú, de dúsan elágazó, leveles huságon, a melyek g ú z z s a l e g y m á s h o z v o l t a k f ü z v e, 30—40 búza kévét vonszoltak le a meredek hegyoldalon...« (Néprajzi Értesítő 1909. 240)

HÁROMSZÉKBEN *bakóca* az a hegyi fakocsi, melyben egy s z e g v a s s i n c s. (Nyr. 4:561)

Most nézzük meg a »tarisznya« jelentésű *bakó*-t! Ime a MTsz.-ből egy értelmezett adat: *bakó* »vászontáska hosszú madzaggal, h o g y n y a k b a l e h e s s e n v e t n i.« (BIHAR megye, Nyr. 4:43) Igen figyelemre méltó, hogy ugyanezt a vászontáskát nevezik *hurkós*-nak is! (Nyr. 20:432).

Hát a *hóhér-bakó* milyen módon végzi az akasztást? VAJNA KÁROLY már említett könyvében többször leírja ezt az aktust. Nézzünk egy példát: »... az elítéltre a hámot ráadván... a kötél egyik végét hozzáerősítették és őt a kötélnél fogva fölventék. Ott a *bakó* a létrán állva, a faoszlop tetejébe becsavart kampós szegbe beakasztott v é k o n y k ö t é l h ú r k á t a n y a k á r a t e t t e.« Később: »... a kötelet a pribékek az oszlop alján levő csigán átvonták és végét az oszlop oldalába becsavart kampós szegre rácsavarták.« (i. m. II. 183—184) Megjegyzendő, hogy VAJNA szerint a *bakó*, mint a kivégzés legfontosabb személyisége, csupán a hurkolást

végezte, az alantasabb »munkát« segédletével intéztette el. Németországban különbséget is tettek a *bakó* (Scharfrichter) és a *hóhér* (Henker) között; a *bakó* »sajátkezűleg« csak a döntő pillanatban lépett akcióba, általában csak felügyelt (II. 215). Arra azonban nincs világos adatunk, hogy hazánkban is történt volna ilyen megkülönböztetés. Ennek nyilván az az oka, hogy a lefejezés és akasztás között erkölcsi szempontból nem húztak éles határvonalat, azaz — egyformán megbecstelenítő művelet volt mindkettő (vö. VAJNA i. m. 215—216).

Megállapítható tehát, hogy a »tarisznya«, »szánkó« és »hóhér« jelentésű *bakó*, bár lényegesen különböző fogalmakat jelöl, mégis olyan tárgyakra, ill. cselekvő személyre vonatkozik, melyek szerkezetükben, ill. ténykedésükben egy közös sajátosságot mutatnak: a **h u r o k - k é p z é s m o z z a n a t á t**. Csak éppen: amíg a »tarisznya« és »szánkó« passzív tárgyak, amiken elvégzik a hurkolást, addig a »hóhér« *sajátkezűleg* cselekszi ezt. Lehetséges, hogy az azonos nyelvi kifejezésforma nem véletlen találkozás, hanem éppen e tartalmi közösség egyértelmű jelölője lenne?

MÉSZÖLY GEDEON A kidei Hintó-mező nevének és a hínár szónak eredete című cikkében meggyőzően bizonyította be, hogy ez lehetséges. Végül ezt írja: »... a természetes nyelvben a legkülönbözőbb fogalmaknak is lehet egyazon nevék egyetlen közös tulajdonságuk alapján úgy, hogy az a név tulajdonképpen annak az egyetlen közös jegyüknek a nyelvi kifejezése«. (Nép és Nyelv I. évf. 8. szám. 226) Minthogy a XIII. századtól kezdődően a magyar *bak* és származékai nagy szaporasággal bukkannak fel, több, mint valószínű, hogy a németből való átszármazása már jóval előbb megtörtént. Mindenképpen bőven volt ideje arra, hogy beilleszkedjék »természetes« szavaink közé, és hasonló módon fejlődjék tovább. És ahogyan a »Schlitten« vagy »Leinwandtornister«, éppúgy »Scharfrichter« jelentésű *bakó* szavunknak is ő vált alapjává.

Miután láttuk, hogy a »szán« és a »tarisznya« *bakó* azért, mert **h u r k o l j á k**, kötik, gúzsolják; a »hóhér« *bakó* azért, mert **h u r k o l**, köt, gúzsol — kérdés, mi annak nyelvi bizonyítéka, hogy e különböző fogalmak a *bak* »hircus« alapjelentésből sarjadtak ki? Talán van a *bak*-nak »hurok« jelentése is? Ha a Tájszótárt megnézzük, úgy találjuk, van! A *bak* címszó alatt hatodik jelentésként a következőket olvashatjuk: *hurok* (Szatmár és Bereg m. Nyr. XVII. 135, 178) »Bakba kötötték a zshivánt« (Zemplén m.) Ha pedig a Nyelvőr hivatkozott lapjait felütjük, a népnyelvgyűjtők magyarázataként a következő két pontos leírást találjuk:

»*Bakol*: szénarakodásnál a megrakott szekérre a szénának lekötését jelenti. A kötéel végére font kotucst nevezik baknak s midőn a kötelet a széna tetején átdobva a szekérhez kötik, a kötéel végét ezen **b a k o n h ú z z á k á t** és belé fogózván, azt mintegy összehurkolják (szorítják), vagyis mint mondják: **m e g b a k o l j á k**.« Tovább: »*Bakol*: kötelen, gúzsos bakot csinál; ti. az egyik végén. egy kis lyukat hagy, mely körül kétszer, háromszor csavarja a gúzszt vagy kötelet, s az így megerősített, körülcsavart lyukba a kötéel vagy gúzs másik végét behúzza. Ilyen bakolt kötelen állanak az apróbb szarvasmarhák, ily bakolt gúzszt használnak a nádkötők.« (Nyr. XVII. 135)

Ez tehát a *bakolás*. Hasonlítsuk most össze a fenti két képet a következőkkel: »A *hímelés* a többféle halászeszköz készítésénél... mindig abban áll, hogy az egyenes fölállított karók vagy nádszálak között rájuk derékszögben átfonják a hajlékony vesszőket. Átfonás közben tehát a vesszőt minden újabb karópár vagy nádszálpár közébe az elejével, a hegyével beledugdossák, tehát miképpen a nemi életből vett képpel nevezték el a *kankapcsot* vagy *hímkapcsot* és a *nösténykapcsot*, azonképpen — a gyöngébbek kedvéért sem kell hosszasan bizonygatnom — ugyancsak a nemi életből vett hasonló kép a vesszőfonás *hímel*, *meghímel* igéje. Olyan képzésű származéka ez a *hím* névszónak, mint a Tájszótárban is megtalálható *kanol*, *megkanol* ige a *kan* névszónak.« (MÉSZÖLY: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal 61.)

Folytathatnánk: és mint a Tájszótárban szintén megtalálható *bakol*, *megbakol* ige a *bak* névszónak. MÉSZÖLY plasztikus leírása az összehasonlítást könnyűvé teszi: a *bakolás* éppúgy a nemi életből vett kép, mint a *hímelés*. És ahogyan — számunkra ez a legfontosabb — a *hímel*, *hímez* ige minden képző nélkül is megvan a nádazók munkájának nyelvében: *hím*(-ik) a tetőt (MÉSZÖLY i. m. 62.), ugyanígy: nemcsak *bakol* és *bakóz* (EtSz.) van, hanem *bakik* is, jelentése »közösül«. (MTsz.) *Bakó* szavunk ennek az igének folyamatos igeneve — csak éppen átvitt jelentésben merevedett meg. Hogy pedig a régiségben a *bak* ige minden képző nélkül is használatos volt, arra nézve CSEFKÓ GYULA említ adatot: »GYARMATHI »Vocabulariumá«-nak előszavában (V. 1.) mint elavult igét idézi: »mint egy gyolkos or... meg bakta. Ezt mai újabb nyelven így mondják: »mint egy öldöklő tolvaj... által szúrta.« (MNy. 11:86) A közösül~szúr jelentésség nyilvánvaló. Bizonyos, hogy a németből névszóként átszármazott *bak* nomen-verbum-ként való használatát — sok más hasonló jelenség mellett — éppen a rokonjelentésű ősi *hím*(ik) analógiája segítette elő.

Természetes, hogy a *bak* ige tartalmazta konkrét cselekvésfolyamatból akkor vált ki egy mozzanat, mint a nyelvi kifejezés pontos megfelelője (hurk-képzés), amikor — nyilván az eredeti és az új, ábrázolni akart kép közötti különbséget jelzendő — az igetőhöz képzők (*bak-ó*, *bak-ol* stb.) járultak. Ez a jelentésmegoszlás lehet az oka annak, hogy ma a *bakó* csak *hurkoló*, *kötő*, *akasztó*, a *bakol* pedig *hurkol*, *köt*, *akaszt* jelentésben használatos. (Kivétel persze az a m. *bakol*, mely jelentését közvetlenül a n. *böcken*-ből vette át; 1. EtSz.) A *hurkol* jelentésben használatos *bakol* már magyar nyelvi fejlemény, a magyar *bak* származéka, úgyszintén absztrakt értelmű más változatai is: *bakolja*, v. *megbakolja magát*, *baklik*, *megbaklik* (Kr., Kassai I., 258, MTsz.); jelentéseik: »fit obstinax, cervicosus, störrisch werden« (EtSz) A MTsz. a *megbaklik* címszó alatt harmadik jelentésként közli: »megköti magát, megbicsakolja magát, megcsökönysödik (ló, ember)«. A *hurkol* > *megköti magát* > *megcsökönysödik* átviteles jelentésfejlődés kézenfekvő és érthető. A nyelvtörténetből két példát idézek a NySz. alapján ugyanebben az értelemben: »Rákóczi csak *meg-baklá* magát s semmire sem akara lépni« (CSERFI: Hist. 405). »Héjába volt a szó, magát megbaklotta«. (GVAD. Időt. 77.)

Összefoglalva az elmondottakat: véleményem szerint »Schlitten«, »Leinwandtornister«, »Scharfrichter« és — úgy gondolom — »karikára tekergetett cérna« jelentésű *bakó* szavunk a német *Bock* > magyar *bak* származéka, hasonlóan a »sulyok« stb. fogalmat jelölő *bakó*-hoz. Előbb említett szavaink fejlődése azonban a régiségben tőalakban, igeként is előforduló *bak* »hím(-ik)« eredeti fogalomköréből szabályos és fokozatos elvonatkoztatás útján történt egy bizonyos irányba úgy, hogy az igében kifejezett cselekvés képéből bizonyos mozzanatot (hurkolás) kiragadva, nyelvünk más cselekvések hasonló mozzanatát ugyanazon nyelvi jellel jelölte. A részben feltételezett változás tehát: *bak*~közösül > *dug*, *döf*, *szúr* > *hurkol; *bakó* ~ *hurkoló*, *akasztó*.

Remélem, hogy a szótörténet és munkatörténet tanulságait szem előtt tartó szófejtési kísérletem közelebb vitt a kérdés végleges eldöntéséhez.

*

KÉTÁGÚ¹

BEKE ÖDÖNNEK. Szólások Arany János műveiben című cikke és ebben a *mióta kétágú* kifejezéssel kapcsolatos megjegyzései (Nyr. 72 : 245) kiváltották SCHEIBER SÁNDORNAK e szólás értelmezésére vonatkozó ellenvéleményét (MNY. 51 : 230).

ARANY a Jóka ördögében a következőképpen használja a szólást: »... áldott ember Jóka, mint a friss vaj: A légynek sem ártott, mióta kétágú«. BEKE szerint — a népnyelvből vett példákkal bizonyítva — jelentése »móta két lábon jár, mióta él.« Scheiber ezzel szemben idézi VOINOVICH GÉZA cikkét, (MNY. 13 : 156) és ARANY (?) véleményét: »Kétágú a. m. páros: a légynek sem ártott, mióta kétágú (házas)«. NAGY J. BÉLA azonban (MNY. 53 : 479) észrevette, hogy e megjegyzés nem ARANY széljegyzete, csupán a Nyelvőr értelmezése, mely után a költő ezt írta: Sic! — gúnyosan kétségbe vonva a magyarázat helyességét. NAGY J. BÉLA ennek alapján és LEHR ALBERT fejtegetésére hivatkozva (MNY. 2 : 221) lenyegében BEKE ÖDÖN már említett értelmezése mellett tört lándzsát.

Eddig az érvelés pro és kontra. Érdekes, hogy a vitázó felek közül senki nem említi (nyilván elkerülte figyelmüket), hogy ugyanez a vita ugyanerről a témáról jó félévszázaddal ezelőtt már lezajlott egyszer. STEINER (SIMONYI) ZSIGMOND (Nyr. 2 : 199) a kérdéses *kétágú* kifejezést az ARANYNAK tulajdonított széljegyzet alapján így értelmezi: *kétágú* a. m. páros, házas. KORDA IMRE viszont (Nyr. 14 : 231) így: *mióta két lába van, mióta a világon van*. Ugyanő említi Kiskunhalasról a következő változatot: »A mióta kétágú gatyát visel. Pl. még ilyet nem láttam, a mióta stb.«

Véleményem szerint ebből a »változatból« kell kiindulni, ha a szólás igazi értelmét meg akarjuk közelíteni. LEHR ALBERT sok népies szólást idéz ebben, vagy hasonló formában — sajnos, közelebbi megjelölése

¹ Ez a cikk 1958. október 1-én került nyomdába, tehát független a MNY. LIV. kötetében (az 528—531. lapokon) megjelent cikkektől. A szerk.

nélkül annak a nyelvjárásnak, ahol gyűjtötte őket. Fejtegetésében azonban közel járhat az igazsághoz, amikor ezeket írja: »... hogy mit értsünk ezen: kétágú? Nem egyebet, mint a két lábat, vagy a kétlábra való t (i. h.; az én kiemelésem, BF.) Világos, hogy a kétágú éles és határozott megkülönböztetést jelent az egyágú-val szemben. Ha azonban emberre vonatkoztatjuk a szólást, azonnal szembeötlő e megkülönböztetés értelmetlensége. (Mikor egyágú, egy lábú az ember?) Egy ruhaféle már lehet egyágú, — és ez a pendely. »Mióta egyágú pendelyben járok« (ezt az asszonyok mondják). (MNy. 2 : 221) A Magyarság Tárgyi Néprajza is szembeállítja a kétágú gatyát az egyágú pendellyel (I. 408) Köztudomású, hogy falun a még egészen kicsi, de már mászkálni tudó mindkét nembeli gyermek egyágú pendelyt visel, kétágú gatyát a fiúgyermek akkor kap először, ha kétlábra áll, és értelme már nyiladozik.

Több, mint valószínű tehát, hogy a »mióta kétágú« a »mióta kétágú gatyát visel« szólás népnyelvi tömörítése. jelentése pedig é p p e n n e m *mióta él*, hanem kb. ez: *mióta benőtt a fejelágya, mióta megjött az eszé.* A JÓKA ÖRDÖGÉNEK kérdéses része, de a BEKE ÖDÖN által közölt új népnyelvi adatok is így értelmezhetők.